

Paweł Garbuzik

ORCID: 0000-0002-3045-4332

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Wydział Pedagogiki i Psychologii

pawel.garbuzik@ujk.edu.pl

**DIALOG KULTUR.
W POSZUKIWANIU WZAJEMNEGO ZROZUMIENIA**

Dialogue of cultures. In search of mutual understanding

<https://doi.org/10.34739/sn.2022.22.02>

Abstrakt: Artykuł poświęcony jest refleksji nad istotą i rolą dialogu, w tym międzykulturowego, jako jednej z pewniejszych dróg do budowania wzajemnego szacunku, poznania, zrozumienia i współdziałania pomiędzy państwami, narodami i różnymi grupami, lecz przede wszystkim pomiędzy ludźmi, bez względu na ich odmienne dziedzictwo, pochodzenie etniczne, kulturowe czy inne cechy. Porusza także kwestie znaczenia dialogu jako relacji człowieka z człowiekiem, dzięki której możemy przeciwdziałać wszelkim formom kategoryzacji społecznej i kształtować takie postawy jednostki, których fundamentem będzie otwartość i wrażliwość na drugiego człowieka, prowadząca do współpracy i rozwoju wspólnot.

Słowa kluczowe: *dialog, edukacja, wielokulturowość, międzykulturowość, edukacja międzykulturowa, dialog, wspólnota*

Abstract: The article is devoted to reflection on the essence and role of dialogue, including intercultural dialogue, as one of the safer ways to mutual respect, knowledge, understanding and cooperation between states, nations, and different groups, but above all between people regardless of their different heritage, ethnic, cultural, or other characteristics. It also raises the issue of the importance of dialogue as a human-human relationship, thanks to which we can counteract all forms of social categorization and shape such attitudes of an individual, the foundation of which will be openness, sensitivity to other people, leading to cooperation and development of communities.

Keywords: *dialogue, education, multiculturalism, interculturalism, intercultural education, dialogue, community*

Na przestrzeni wieków rozmaite kultury wzajemnie się wypierały, zwalczały, dążąc do dominacji i ekspansji, a działania podejmowane, aby umożliwić wzajemne zrozumienie, pokojowe współistnienie i współpracę wielokrotnie

okazywały się nieskuteczne. Na przeszkodzie stawały im aspiracje i różnice polityczne, ekonomiczne, religijne, językowe, rasowe, obyczajowe, a nawet historyczne. Brak dialogu, szacunku i zrozumienia odmienności prowadził do uproszczonych, stereotypowych wyobrażeń o Innych – Obcych – a więc do postrzegania innych kultur jako mniej wartościowych, co skutkowało występowaniem przejawów niechęci kulturowej na różnych płaszczyznach. Na tle ścierania się tych różnic dochodziło często do sporów, konfliktów i wojen. Jednakże dzisiejsze, dotychczas niespotykane tempo przemian – przejawiające się w: „zaistnieniu społeczeństw wielokulturowych (...), migracji, konieczności wymiany informacji, zmian i przeobrażeń w systemie wartości jednostek i grup, rozpadu wzorów, dylematów identyfikacji, nadawania rangi tożsamości kulturowej grupy i ambiwalencji tożsamościowej” [Pilch, 2003, s. 934] – powoduje odbicie tych procesów w fundamentalnym dla każdego społeczeństwa systemie, jakim jest system edukacji. Jednocześnie przemiany te stanowią niezwykle ważne wyzwania, zarówno dla procesu kształcenia, jak i wychowania, w postaci nie tylko konieczności zdobycia wiedzy o innych kulturach, narodowościach czy etnicznościach, ale także pogłębiania własnej tożsamości jednostek, grup i społeczności oraz kształtowania postaw otwartości, dialogu, zrozumienia i współdziałania.

Odpowiedzią na zachodzące przemiany jest idea edukacji międzykulturowej, opartej „na paradygmacie współistnienia, który zakłada możliwość własnego rozwoju w wyniku dokonujących się procesów wewnętrznych, dialogu, porozumienia, negocjacji, kooperacji. Przywraca on wiarę w moc człowieka, w jego moc wewnętrzną i jego wrażliwość na potrzeby Innego. Bycie «między» nakłada na jednostkę przyjęcie normatywnych funkcji kultury, oparcie się na własnych możliwościach twórczych, wykorzystanie własnego umysłu i serca, ich mocy twórczej” [Nikitorowicz, 2005, s. 26]. Co niezwykle istotne, edukacja międzykulturowa jest również nierozdzielnie związana z wartością, jaką jest różnorodność, będąca nieodłącznym atrybutem życia, „istotą zarówno natury, jak i kultur” [Rada Europy, 2007, s. 13]. Dotyczy ona nie tylko przedstawicieli odmiennych kultur, narodowości czy etniczności, ale także osób z naszego kręgu kulturowego, preferujących inny styl życia, odmienne wartości czy funkcjonujących na marginesie społecznym. Jak bowiem podkreśla B. Suchodolski, „droga do kultury prowadzi przez pogłębienie intensywności osobowego życia, potwierdzanie samym sobą spełnianych czynności i głoszonych poglądów oraz czerpanie ze świata wartości, a osiągnięcie kultury wyraża się w stylu osobowego życia, stosunku człowieka do

siebie samego i do innych ludzi, wykonywanej pracy, wrażliwości na prawdę i piękno, odczuciu powagi życia” [Suchodolski, 1993, s. 550].

Niezwykle istotnym elementem współczesnej edukacji, w tym m.in. edukacji międzykulturowej, jest umiejętność dialogu, który determinuje zrozumienie i współdziałanie, prowadząc do budowania wspólnoty i poczucia odpowiedzialności za nią. Dialog jest zatem podstawą wszelkiej kultury i drogą do pokojowego współistnienia. Z kolei jego brak prowadzi do alienacji, napięć i konfliktów.

Termin dialog pochodzi od greckiego słowa *dialogos* oznaczającego „rozmowę, inaczej metodę prowadzenia rozmowy zwanej dialektyką”. Jej celem było dochodzenie do sensu rzeczy poprzez wnikliwe pytania i odpowiedzi oraz prezentowanie różnych poglądów. Należy podkreślić, że tematyka dialogu w kulturze europejskiej XX wieku zajmowała szczególne miejsce w pracach E. Lévinasa, G. Marcela oraz M. Bubera, nazywanego „nauczycielem dialogu”. W literaturze możemy napotkać różne ujęcia i definicje dialogu [Al-Khamisy, 2010, s. 72-74]. W. Okoń z pedagogicznego punktu widzenia podkreśla, iż dialog należy rozumieć jako sposób rozwiązywania konfliktów w wyniku godzenia racji i poglądów oraz poszukiwania kompromisu i wzajemnego zrozumienia, co wymaga od wszystkich uczestników dialogu przewyższenia postawy egoistycznej, a także otwartości i gotowości do wzajemnego poznania [Okoń, 1996, s. 53]. Najczęściej jednak, jak również na potrzeby niniejszych rozważań, dialog należy rozumieć jako specyficzny typ rozmowy, której celem jest odkrywanie i zgłębianie prawdy oraz wzajemne zrozumienie osiągnięte poprzez sztukę zadawania pytań i wzajemny szacunek i uznanie [Al-Khamisy, 2010, s. 72-74].

Dialog może być rozumiany trojako: jako metoda, proces lub postawa. Metoda dialogu to sposób komunikacji między ludźmi, dążącymi do wzajemnego zrozumienia, zbliżenia się oraz do współpracy [Tarnowski, 2003, s. 248-260]. Proces dialogowy ma miejsce wówczas, gdy cel zrozumienia, zbliżenia i działania został w pewnym stopniu osiągnięty, co oznacza, że przynajmniej jedna z tych płaszczyzn została zrealizowana. Z kolei postawa dialogowa, która w niniejszym artykule interesować będzie nas głównie jako rozumienie dialogu, polega na „stałej gotowości i dążeniu poprzez rozmowę do zrozumienia innych ludzi, zbliżenia się do nich i w miarę możliwości współpracy z nimi” [Cynarski, 2002, s. 133].

Istotą dialogu jest świadomość własnego dziedzictwa oraz istnienia wspólnych wszystkim kulturom, niepodważalnych wartości, przy jednocze-

snym otwarciu na inne kultury, co jest warunkiem rozwoju i zachowania pokoju. Celem dialogu jest wzmacnianie własnego ja, czyli określony sposób komunikacji, w którym to podmioty dążą do wzajemnego poznawania się i głębszego zrozumienia różnych wartości, poglądów, praktyk i dokonywanych wyborów oraz do zbliżenia emocjonalnego, współdziałania i wspierania się. Ponadto „celem dialogu jest podejmowanie takich działań, które ułatwią uczestnikom procesu edukacji stawanie się dla siebie nawzajem tłumaczem i przewodnikiem po świecie wartości i znaczeń” [Al-Khamisy, 2010, s. 139].

Budowanie dialogu rozpoczyna się od niezbędnego elementu, jakim jest nawiązanie kontaktu z drugim człowiekiem. Aby kontakt zaistniał, należy doprowadzić do komunikacji, stanowiącej pierwszy etap tworzenia wzajemnych relacji. „Edukacja oparta tylko i wyłącznie na komunikacji umożliwia realizację obszernych treści nauczania, jest zatem z tego punktu widzenia ekonomiczną strategią. Zatem komunikacja edukacyjna jest niezbędna jako początek drogi do nawiązania bliższego kontaktu z uczniem” [Śnieżyński, 2005, s. 17]. Dopiero zbudowanie takiego bliskiego kontaktu z uczniem daje nauczycielowi szansę na nawiązanie z nim relacji interpersonalnej, co „jest koniecznym warunkiem dialogu, ale i społecznego i emocjonalnego rozwoju” [Śnieżyński, 2005, s. 17]. Aby jednak można było mówić o pełnych i trwałych relacjach podmiotów i ich dialogu, muszą być realizowane przez pedagogów dwie zasady: miłości i podmiotowości. Pierwsza z nich powinna znaleźć odzwierciedlenie w postawach otwartości, życzliwości i cierpliwości oraz w sprawiedliwości, partnerstwie i optymizmie pedagogicznym, a także konsekwencji, odpowiedzialności i stanowczości. Z kolei druga – zasada podmiotowości – winna prowadzić do dostrzegania wyjątkowości i niepowtarzalności każdej jednostki, która jest myślącą, czującą, wolną, ale i odpowiedzialną, ma prawo do szacunku, do popełniania błędów, a ponadto – jak w każdym z nas – jest w niej zawsze ukryte dobro [Śnieżyński, 2005, s. 17].

Drugim zasadniczym składnikiem dialogu jest wspólne poszukiwanie prawdy. Niezwykle ważnym jest jednak, „by dochodzenie do prawdy z różnych stron dokonywało się nie w izolacji i separacji, lecz wspólnym wysiłkiem. Dopóki bowiem podmioty dialogu próbują dociec prawdy ze swoich wyizolowanych pozycji, dodatkowo jeszcze z przekonaniem, że ową prawdę już posiadają – są ofiarami częściowego złudzenia. Nie ulega bowiem wątpliwości, że pełna prawda jest zawsze owocem wspólnych doświadczeń, przemyśleń i przemiany punktów widzenia obu podmiotów” [Skorowski, 2017, s. 7].

Trzecim podstawowym elementem dialogu jest gotowość zmiany swoich poglądów i przekonań – czyli kompromis. „To właśnie uczciwe, autentyczne oraz wspólne poszukiwanie i dochodzenie do prawdy wymaga niejednokrotnie kompromisu. Kompromis staje się w ten sposób zasadą wspólnego dochodzenia do prawdy” [Skorowski, 2017, s. 9].

Czwartym kluczowym elementem dialogu jest porozumienie, nawet częściowe, gdy to pełne nie może być osiągnięte, „szczególnie gdy partnerami dialogu są podmioty o diametralnie odmiennych przekonaniach i poglądach” [Skorowski, 2017, s. 10]. Porozumienie „jest swego rodzaju elementem twórczym dialogu. Każdy rzeczywisty dialog podejmuje się bowiem z myślą o stworzeniu czegoś nowego (dojście i odnalezienie prawdy)” [Skorowski, 2017, s. 10].

Dialog wymaga również od wszystkich stron po pierwsze zaufania, które „spełnia rolę katalizatora, dzięki któremu stajemy się bardziej otwarci i częściej wchodzimy we wzajemne interakcje, co jest kluczem do sukcesu we współczesnym świecie” [Szomburg, 2016, s. 139-140]. Po drugie – odpowiedzialności za określone zasady, wartości i cele oraz za otwartą i pełną szacunku wymianę poglądów i wspólne poszukiwanie prawdy oraz kompromisu. Istotę dialogu tworzy zatem dostrzeganie odmienności i wyłączości każdej jednostki przez podmiotowe, humanistyczne podejście.

„Dialog stanowi najbardziej dojrzałą i pełną formę kontaktów międzyludzkich. Prawdziwy, autentyczny dialog może wyrosnąć tylko na podłożu właściwych relacji interpersonalnych”. Fundamentem dialogu jest założenie, że istnieją wartości wspólne dla wszystkich kultur. Ponadto dialog to nie tylko uznawanie wartości własnej kultury, ale także uświadamiania sobie jej mankamentów oraz wartościowych elementów innych kultur.

Dialog jest ułatwiony i bardziej twórczy, jeżeli mamy do czynienia z narodami i grupami etnicznymi, które są świadome swego dziedzictwa kulturowo-społecznego i swoich możliwości rozwojowych... (...) Dialog z innymi kulturami ma podwójny skutek dla kultury narodowej. Po pierwsze, w dialogu z innymi kulturami jednostki i cała grupa bardziej sobie uświadamiają swoją odmiennosc i wartość. Po drugie, dialog z innymi kulturami jest czynnikiem rozwoju kultury własnej [Nikitorowicz, 2018, s. 81].

Należy pamiętać, iż:

Rzetelny dialog wyrasta z pewnego założenia, które musi być przyjęte – wyraźnie lub milcząco – przez obydwie strony: ani ja, ani ty nie jesteś w stanie poznać

prawdy o sobie, jeśli pozostaniemy w oddaleniu od siebie, zamknięci w ścianach naszych lęków, lecz musimy spojrzeć na siebie niejako z zewnątrz, ja twoimi, a ty moimi oczami, musimy porównać w rozmowie nasze widoki i dopiero w ten sposób jesteśmy w stanie znaleźć odpowiedź na pytanie, jak to z nami naprawdę jest [Tischner, 2018, s. 20].

Rodząca się interakcja oparta na powyższych założeniach „jest świadectwem wolności. Niczego nie narzuca, akceptuje inność, opozycję, respektuje niezależność osobistą i obywatelską. Traktuje wszystkich na równi, z godnością i szacunkiem” [Szyszka, 2005, nr 2, s. 34]. Ponadto:

nie musimy porzucać naszych partykularnych więzów i identyfikacji – narodowych, etnicznych czy religijnych, lecz powinniśmy podejmować wszelkie możliwe starania, by wszyscy ludzie przynależeli do wspólnoty dialogu i namysłu, prezentując przy tym szacunek dla człowieczeństwa w każdej jego postaci [Nussbaum, 2008, s. 71].

Dziś, kiedy Inność jest czymś naturalnym w zróżnicowanej przestrzeni społecznej, konieczne jest naruszanie dotychczasowego *status quo* poprzez przewyższanie obaw i niepokojów związanych z różnorodnością. Różnorodność winna być nie tylko tolerowana, lecz także akceptowana, powinna kształtować postawy inspirujące poznawczo, aksjologicznie, sprzyjające debatom, namysłom i refleksjom. Należy pamiętać, iż prawdziwy dialog nie wymaga przyjęcia poglądów czy znaczeń innych, lecz przyznania innym prawa do ich posiadania. Kształtowanie przestrzeni spotkania z Innym zakłada postrzeganie edukacji jako procesu interakcji społecznej, umożliwiającego dialog, także międzykulturowy, co niezwykle istotne – dwóch równoprawnych podmiotów, mających możliwość tworzenia rzeczywistości edukacyjnej i społecznej w takim samym stopniu. Oznacza to, że podstawą zarówno dialogu, jak i samego procesu edukacji jest relacja człowieka z człowiekiem [Nikitorowicz, 2018, s. 84].

Aby budować dialog, w procesie edukacji konieczny jest partnerski model edukacji, w którym cele działań edukacyjnych dla wszystkich będą wspólne i również wszyscy będą zaangażowani w ich realizację. Istotnym elementem budowania postawy dialogu jest: „nauczanie odwagi, docenianie twórczego myślenia uczniów, kształtowanie wrażliwości na bodźce środowiska, nauczanie tolerancji wobec innych, obrona przed zniewalającymi swą siłą negatywnymi wzorcami i autorytetami, stwarzanie stymulującej atmosfery w klasie (atmosfery zaufania i bezpieczeństwa)” [Śnieżyński,

2005, s. 101]. Dodatkowo musi to być model elastyczny, w którym następuje ciągła dynamiczna interakcja pomiędzy jednostkami, podmiotami dialogu, podejmującymi próby poszukiwania kompromisu i dopasowania się do siebie, bądź też pomiędzy jednostkami a środowiskiem społecznym. Należy również pamiętać, że dziecko wnosi do interakcji swój wymiar biograficzno-osobowy oraz społeczny, wynikający z wiedzy szkolnej czy dotychczasowych doświadczeń. Ważnym elementem dialogu i jego skuteczności jest bliskość, użyteczność danej wiedzy, osobiste zaangażowanie oraz samodzielność wykonywanych działań [Nikitorowicz, 2018, s. 83].

Wzajemne zrozumienie, uwrażliwienie i pokojowe współistnienie jest możliwe poprzez zaangażowanie i aktywne uczestnictwo w trzech rodzajach dialogu:

- a) informacyjno-poznawczym, przejawiającym się poprzez zaangażowanie, poświęcanie uwagi, zainteresowanie, ciekawość poznawczą;
- b) negocjacyjnym, rozumianym jako wspólne poszukiwanie wartości, otwartość, poznanie, zrozumienie oraz kompromis;
- c) jako warunek pokoju i rozwoju, poprzez refleksję i aktywną wymianę myśli, tolerancję oraz gotowości do zaangażowania się w proces wzajemnego ubogacania [Rutkowiak, 1992].

Główną barierą dla dialogu, a nawet czynnikiem patologicznym w kontaktach, na co wskazuje Organizacja Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury (UNESCO), są stereotypy. Zagrożenia wynikające z posługiwania się stereotypami zawarte są nie w samych słowach, lecz w sposobie ich użycia. Stereotypy, mimo pewnych korzyści, wynikających głównie z możliwości szybkiego przyswajania określonych informacji, przede wszystkim ograniczają możliwości refleksji nad przyczynami, kontekstem i źródłem niektórych zachowań czy zjawisk [Idzik, 2005, s. 22], prowadząc do braku dialogu, co czyni jednostki i społeczeństwo nietolerancyjnymi, ograniczonymi sztywnymi schematami.

Dialog i kształtowanie postawy dialogu jest nieodłącznym zadaniem edukacji międzykulturowej, prowadzącej działania na rzecz różnorodności poprzez zajmowanie się problemami społeczno-kulturowymi, społeczno-gospodarczymi, ideologicznymi, regionalnymi czy lokalnymi, wynikającymi właśnie z różnic kulturowych. Zatem jej głównym celem jest wspieranie różnorodności poprzez inicjonowanie dialogu i współdziałania kultur zamieszkujących dany obszar [Rada Europy, 2003, s. 28]. Cele edukacji międzykultu-

rowej są zbieżne z wartościami charakterystycznymi dla społeczeństwa obywatelskiego i demokratycznego. Wymienia się wśród nich:

otwartość wobec świata i porozumienie się w skali światowej między ludźmi o różnej rasie, języku, religii, pochodzeniu, tradycji, stylu życia; zaangażowanie na rzecz pokoju, równości, braterstwa i solidarności we własnym kraju, jak i na całym świecie; opowiadanie się za sprawiedliwym światem bez wojen, wyzysku, ucisku i głodu; rozbudzenie świadomości ekologicznej. Apeluje się o pozbywanie się poczucia wyższości kulturowej, dialog i negocjacje, wymianę wartości, znoszenie barier, poszanowanie odmiennych sposobów życia, tolerancję, wyzbywanie się uprzedzeń i stereotypów etnicznych, przeciwstawianie się wszelkim formom ksenofobii, dyskryminacji, rasizmu i wrogości wobec mniejszości [Nikitorowicz, 2003, s. 940].

W kontekście naszych rozważań należy przypomnieć, iż edukacja międzykulturowa kieruje się regułami, które są istotne w rozwoju społecznym i emocjonalnym dzieci i młodzieży, w tym dla kształtowania właściwego procesu komunikacji, umiejętności tworzenia i podtrzymywania relacji interpersonalnych, dialogu i przeciwstawiania się jego barierom. Wśród tych reguł należy wymienić:

- a) kształtowanie interakcji na zasadzie równorzędności (równouprawienie stron, podmiotów);
- b) uświadomienie, że nabywanie tożsamości to złożony proces komunikacji międzyludzkiej, którego przedmiotem działania jest sytuacja, a podmiotem – jednostki z różnymi potrzebami, doświadczeniami czy dziedzictwem kulturowym;
- c) poznanie potrzeb jednostki, uwarunkowań jej rozwoju, kondycji psychicznej, fizycznej i emocjonalnej, jej zakorzenienia w danej kulturze oraz zainteresowań;
- d) posiadanie wiedzy o aktywności i zaangażowaniu jednostki oraz sposobach jej funkcjonowania w warunkach interakcji dwu- lub wielopodmiotowej;
- e) poznanie twórczych możliwości jednostki i ich realizowanie, reagowanie na zróżnicowane bodźce, zachowania, sytuacje;
- f) zapewnienie prawa do swobodnego wyboru zadań z wielu ofert i szukania różnych możliwych sposobów ich realizacji, a także prawa do decyzji oraz do własnej, subiektywnej oceny pracy i osiągniętego wyniku;

g) stwarzanie klimatu zrozumienia i komfortu psychicznego [Grzybowski, 2008, s. 67-68].

Ksiądz Adam Boniecki podkreśla, iż na przestrzeni naszej historii nauczyliśmy się ciągłego bycia przeciw komuś. „Byliśmy ciągle w stanie walki, podejrzliwości jeden wobec drugiego” [Boniecki, 2016, s. 17]. Dlatego też dziś, kiedy człowiek stoi wobec człowieka, to właśnie autentyczny dialog daje szansę przede wszystkim na wzajemne uznanie godności i wolności, bez względu na odmienne dziedzictwo, pochodzenie etniczne, kulturowe czy inne cechy, a także na wspólne odkrywanie i zgłębianie prawdy, sprawiedliwość, kompromis i współpracę. Dialog jest jedną z pewniejszych dróg do wzajemnego zrozumienia, szacunku i współdziałania pomiędzy państwami, narodami i cywilizacjami, lecz przede wszystkim pomiędzy ludźmi. Kluczową rolę w nauce dialogu winna pełnić szkoła, jako najważniejsza instytucja w procesie edukacji, poprzez wzmacnianie dziecięcej radości w odkrywaniu świata i nie ignorowanie dziecięcych, niekiedy trudnych pytań.

Literatura

- Al-Khamisy D. (2010), *Edukacja włączająca edukacją dialogu. W poszukiwaniu modelu edukacji ucznia ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi*, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa.
- Boniecki A. (2016), *Nie załamuję się*, [w:] J. Dąbrowska (red.), *Nie ma się czego bać. Rozmowy z mistrzami*, Wydawnictwo Agora, Warszawa, s. 6-21.
- Cynarski W. (2002), *Proces globalizacji. Dialog kultur czy konflikt wartości?*, Instytut Europejskich Studiów Społecznych w Rzeszowie, Rzeszów.
- Grzybowski P. (2008), *Edukacja międzykulturowa – przewodnik. Pojęcia, literatura, adresy*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków.
- Idzik I. (2005), *Stereotyp kulturowy w edukacji*, [w:] „Edukacja i Dialog”, nr 185, s. 20-22.
- Nikitorowicz J. (2003), *Edukacja międzykulturowa*, [w:] T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 1, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa, s. 940.
- Nikitorowicz J. (2005), *Kreowanie tożsamości dziecka. Wyzwania edukacji międzykulturowej*, Wydawnictwo GWP, Gdańsk.
- Nikitorowicz J. (2018), *Odpowiedzialność edukacji za kreowanie dialogu międzykulturowego*, [w:] „Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne”, nr 6 (1), s. 76-88.
- Nussbaum M.C. (2008), *W trosce o człowieczeństwo. Klasyczna obrona reformy kształcenia ogólnego*, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP, Wrocław.

- Okoń W. (1996), *Nowy słownik pedagogiczny*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa.
- Rada Europy (2003), *Intercultural education: managing diversity, strengthening democracy*, Ateny.
- Rada Europy (2007), *Policies and practices for teaching socio-cultural diversity*, Strasbourg.
- Rutkowiak J. (1992), *Pytanie, dialog, wychowanie*, Wydawnictwo PWN, Warszawa.
- Skorowski H. (2017), *Dialog podstawą wielokulturowości i wieloreligijności*, „Edukacja Humanistyczna”, nr 2 (37), s. 7-12.
- Suchodolski B. (1993), *Pedagogika kultury*, [w:] W. Pomykało (red.), *Encyklopedia pedagogiczna*, Warszawa, s. 550.
- Szomburg J. (2016), *Jakich wartości i reguł potrzebujemy, aby stać się krajem wysoko rozwiniętym*, [w:] J. Szomburg (red.), *Na jakich wartościach oprzeć rozwój Polski? Po X Kongresie Obywatelskim, Wolność i Solidarność nr 70*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk, s. 139-141.
- Szyszką A. (2005), *Cywilizacja wiedzy a edukacja jutra*, „Edukacja i Dialog”, nr 2, s. 30-37.
- Śnieżyński M. (2005), *Sztuka Dialogu*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków.
- Tarnowski J. (2003), *Pedagogika egzystencjalna*, [w:] Z. Kwieciński, B. Śliwerski (red.), *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, t. 1, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 248-260.
- Tischner J. (2018), *Etyka solidarności oraz Homo sovieticus*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2018.